

ARAPÇA-TÜRKÇE DEYİM KOPYALARI ÜZERİNE

Yaşar ŞİMŞEK*

Özet

Deyimler, kelimelerin kendi anlamının dışında kullanılması ve kalıplaşması ile anlatıma zenginlik katan, az sözle çok şeyin ifade edildiği söz öbekleridir. Dilde hazır buldukları, söz sırasında üretilmedikleri ve yıllar içinde kalıplaştıkları için deyimler üzerine yapılan çalışmalarla dilin zenginliği, anlatım biçimi, kelimelerin tarihî süreç içinde geçirdiği anlam değişimleri gözler önüne serilebilmektedir. Tarihî Türk dili alanında görülen bazı deyimlerin Türkçenin ilişkide bulunduğu akraba olmayan dillerden kopyalandığı bilinmektedir. Bu hususta özellikle İslamiyet öncesi Türk dili alanı için Çince-Soğdca-Türkçe; İslamiyet sonrası tarihî Türk dili alanı için Farsça-Türkçe ilişkileri üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu makalede daha önce üzerinde durulmayan bir konu olarak Türkçe ilk Kur'an tercümelelerinde Arapçadan Türkçeye yapılan deyim kopyaları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: deyim, deyim bilimi, deyim kopyaları, Arapça-Türkçe ilişkileri, kod kopyalama, kopyalama

ON ARABIC-TURKISH IDIOM COPIES

Abstract

Idioms are phrases that add richness to a narrative by using and stereotyping words outside their own meaning, thereby expressing a lot with few words. Given that they are already present in language, they are not produced by randomly selecting words, and they can become stereotyped over the years, thus revealing the richness of the language,

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
ysimsek55@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4532-8467.

the way it expresses itself, and how words have changed in meaning over the course of history. When we look at the history of Turkish, we see that a sizable number of idioms had been adopted word for word from non-Turkic languages. In this regard, various studies in the field of historical linguistics have been conducted on the relationship between the pre-Islamic relationship between Chinese, Sogdian, and Turkish, as well as the post-Islamic relationship between Persian and Turkish. This study will examine idioms copied from Arabic into Turkish during the first Qur'an translations in Turkish as an issue which has not been discussed before.

Keywords: idiom, phraseology, idiom copies, Arabic-Turkish relationship, code copying, copying.

Giriş

Din değiştirme, bir toplumun sosyo-kültürel açıdan yaşayabileceği en büyük hadisedir. Yeni bir dinî muhite giren toplumlar, kabul ettikleri dinin dilinden etkilenirler. Dil etkileşimi sosyo-kültürel etkenlerin yoğunluğuna bağlı olarak çift taraflı olabileceği gibi, etkileşimin ilk zamanlarında genellikle tek taraflıdır. VIII. yüzyılda yeni bir dinî muhite giren Uygurlar için başta Toharca ve Çince olmak üzere Soğdca, Sanskritçe ve Tibetçe kaynak dil durumundadır. Eski Uygurlardan kalan metinler incelendiğinde Manihaist ve Budist muhite ait terminolojinin Türkçeye bu dillerden tercüme yoluyla uyarlanmış (adaptasyon) olduğu görülecektir.

Alkuka adkanguluk töz [Çince bián ji] “gerçek olarak görünenleri kavrayış”; *on orun* [Çince shi di] “Bodhisattva'nın gelişmesini sağlayan elli iki bölümün on aşaması”; *altı yegirmi törlüg köñül* [Çince shiliu xīn] “sekiz bilginin ve sekiz yanlıştın toplamı”; *üç agılık* [Çince yīqié jīng] “üç sepet”; *üç ätözlär* [Çince sǎn shēn] “üç vücut” (Tokyürek, 2015, s. 538, 550, 563, 573, 587) gibi Eski Uygur sahasına özgü terimler Türkçeye tercüme yoluyla girmiştir. Bu terimlerin Türkçede ifade ettikleri anlamlar, dönemin yalnızca dil özellikleri bilinerek anlaşılabilir. İlgili terimlerin anlaşılması için Budist terminolojinin kökenlerini bilmek gerekmektedir. Bu sebeple Eski Uygurlardan kalan kültürel miras incelenirken metinler Çince, Toharca, Soğdca, Sanskritçe ve Tibetçe ile karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. İncelemeler, Uygurların Budist ve Manihaist terminolojiyi Türkçeye uyarlarken kaynak dilden bazı deyim ve atasözlerini de kopyaladıklarını göstermektedir (bk. Kemal, 2004; Çetin, 2017).

Türkçenin tarihî süreçte ilişkide bulunduğu dillerle temasında “din” önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkler, İslamiyet’i kabul ederek

yabancı oldukları bir dinî muhite girmişlerdir. Kabul ettikleri dinin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'i tercüme ederken İslami terimleri -Uygurların Manihaist ve Budist muhitte yaptıkları gibi- Türkçeye uyarlamışlardır. Uyarlama yoluyla Türkçeye geçen pek çok kelimenin kaynak dil olan Arapçadan ve aracı dil olan Farsçadan kopyalandığı görülmüştür. Mesela *mesel tokı-* ve *mesel ur-* deyimlerine ilk Kur'an tercümelerinden önceki metinlerde rastlanmamaktadır. Kelimenin *tokı-* ve *ur-* fiilleri ile deyimleşerek “(ibret alınacak) örnek vermek” anlamını kazanması, Kur'an tercüme vesilesi ile olmuştur. Kopyalamaya kaynak teşkil eden Arapça deyim (*zaraba misālun*) düz anlamı ile {hikâye vurmak} [Ar. *misāl* “misal, örnek; hikâye; ibret alınacak hikâye”; *zaraba* “vurmak; bir şeyi başka bir şeye vurmak” (Müfredât, s. 616)] demektir. Deyim, Arapçadan Türkçeye kopyalanmış; Türk dilinin farklı tarihî dönemlerinde kullanımını sürdürmüştür. İslami terimlerin Türkçe karşılıkları incelenirken Türkçe ile Kur'an dili olan Arapça ve aracı dil olan Farsça arasında yapılacak karşılaştırmalar, tarihî sosyo-linguistik çalışmaları için önemi haizdir. Bu çalışmada Türkçe ilk Kur'an tercümelerinden Rylands (Ata, 2013), TİEM 73 (Kök, 2004; Ünlü, 2004, 2018) ve Hekimoğlu nüshalarında [HKT] (Sağol, 1993) Arapça deyimlerin Türkçeye yapılan kopyaları üzerinde durulmuştur. Kur'an-ı Kerim'de yer alan deyimler; Türkçe tercüme ile karşılaştırılmış, Arapça bazı deyimlerin Türkçeye tercüme yoluyla kopyalandığı görülmüştür.

Kopyalama

Bir dilin işlek türetme kurallarının değiştirilmesi için ilişkide bulunan diğer bir dilden malzeme kopyalanabilir (Johanson, 2014, s. 29). Johanson'un tanımına göre kod kopyalama -kısaca kopyalama- “yabancı kodların kopyalarının ekleme için gerekli morfosentantik çerçeveyi sağlamış biçimde yerli dile eklenmesi” (Eker, 2010, s. 198); yani bir dile ait ögenin/ögelere bir başka dile kopyalanmasıdır. Kopyalamanın gerçekleşmesi, iki toplum arasındaki sosyo-kültürel etkenlere bağlıdır. Sosyo-kültürel açıdan “baskın” olan dil, diğer dil üzerinde etkilidir (Johanson, 1998, 2002, 2014). Kopyalamada terminolojiyi kaynak dilden alıcı dile ses, şekil bilgisi ve/veya anlam açısından uyarlamak esastır.

Bu makalede “kopyalama” terimi; “A dilinden B diline yapılan bir tercümede, A dilinde bulunan fakat B dilinde bulunmayan bir ifadenin A dilinden B diline yapılan bire bir çevirisi” anlamında kullanılmıştır.

Deyim kopyaları üzerine yapılan çalışmalar

Tarihî Türk dili alanında Türkçe deyim kopyaları üzerine yapılan çok sayıda çalışmadan söz edilemez. Türkçe ve Türkçenin ilişkide bulunduğu diller arasında deyim karşılaştırmaları üzerine yapılan başlıca çalışmalar şunlardır:

İbrahim Olgun tarafından yayınlanan “Farsça ve Türkçe Atasözleri ve Deyimler Üzerine” (1972) başlıklı yazıda, Farsça-Türkçe arasında ortaklaşan 294 deyim ve 63 atasözüne dikkat çekilmiştir. Dankoff, “Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes” (1983) adlı eserinde Kutadgu Bilig’de Farsçadan kopyalanan deyimler üzerinde de durmuştur. A. Deniz Abik “Nevâyî’nin Üç Eserindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması” (2004) başlıklı çalışmasında Nevâyî’nin Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târih-i Mülûk-i ‘Acem ve Münşe’ât adlı eserlerinde geçen ve Farsça deyimlerle ortaklaşan 61 deyimi incelemiştir. Mağfîret Kemal’in “Buddhist Türkçe Eserlerdeki Deyimler Üzerine” (2004) başlıklı çalışması da konumuzla ilgilidir. Kemal, ilgili çalışmasında “Çeviriden Kaynaklanan Deyimler” başlığı altında Budist metinlerde “çevirinin etkisi ile meydana gelen” bazı deyimler üzerinde durmuştur. Osman Fikri Sertkaya, “Eski Uygur Türkçesinde Deyimler” (2014) başlıklı yazısında 14 deyimi Çince ve Moğolca ile karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Benzer bir çalışma Engin Çetin tarafından “Çinceden Uygurcaya Çevrilen Metinlerde Ağız, Köz ve Yüz Sözleri ile Kurulmuş Deyimler” başlığı ile yayımlanmıştır (2017). Çetin çalışmasında Eski Uygur metinlerinde kayıtlanan yedi deyimi Çince ile karşılaştırmıştır. Süer Eker, “Türkçe-Farsça Dil İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine Notlar” (2010) başlıklı çalışmasında Farsça-Türkçe “bağımlı ve bağımsız biçim birimlerinde koşutlukların” yanında deyimler ve atasözlerindeki koşutluklar üzerinde de durmuştur.

Türkçe ilk Kur’an tercümelerinde Arapça deyimlerin tercümesi

Arapça deyimler, Kur’an tercümelerinde Türkçeye üç yolla çevrilmiştir:

a. Kopyalama

Türkçenin deyim varlığı üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde bazı deyimlerin yalnızca ilk Kur’an tercümelerinde yer aldığı görülmektedir. Deyimin Arapçadan Türkçeye kopyalandığı, Kur’an tercüme dışındaki Türk dili tarihinde görülmemesi ve Arapça deyimle bire bir uyumlu olması gibi nedenlerle anlaşılabilir. Bu cümleden aşağıda örnek olarak ele alınan deyimler yalnızca Türkçe ilk Kur’an tercümelerinde görülmektedir.

b. Deyimin açıklanarak tercüme edilmesi

Müstensihler, Arapça deyimleri bazı durumlarda kopyalamak yerine tefsirî bir açıklamayla tercüme etmişlerdir. Mesela, Yûsuf suresinin 87. ayetinde görülen *tey’ esû min ravhi’ llâhi* deyimini, kelime anlamı olarak {Allah’ın rüzgârını kaybetmeyin} demektir (Işık, 2018, s. 66). Deyimdeki *ravh* kelimesi, *rûh* kelimesi ile temelde aynıdır. Aynı kökten (r-v-h) türeyen *rîh*; Kur’an-ı Kerim’in farklı yerlerinde “rüzgâr, kasırga” anlamlarında kullanılmıştır. *Ravh*, “rüzgâr, kasırga”dan istiare yoluyla “genişlik ve ferahlık” anlamını kazanmış; ilgili

ayette “genişlik ve ferahlık” anlamı “Tanrı’nın rahmeti” olarak tefsir edilmiştir (Müfredât, s. 445-448). Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere *tey’esû min ravhi’llâhi* deyimini kopyalanmamış; tefsiri olarak tercüme edilmiştir:

ey oğlanlarım barınglar irtengler Yūsufdın anıng kadaşındın umunçsuz bolmanglar tangrınınğ rahmetindin kim ol umunçsuz bolmas tangrı rahmetindin meger tanığlı boğunlar (Rylands, 7a-7b). *ay mening oğlanım barınglar irtengler yūsufdın kadaşındın umunçsuz bolmanglar tangrınınğ rahmetindin ol umunçsuz bolmas tangrı rahmetindin meger tanığlı boğunlar* (TİEM, 73 180v). *ay oğlanlarım barıng haber isteng Yūsufdın tağı uyasıdın tağı nevmiğ bolmang tangrınınğ rāhatındın meger küfr ketürgen erenler* (HKT, 236b).

Türkçe ilk Kur’an tercümelerinde Arapça deyimlerin yukarıda olduğu gibi açıklanarak tercüme edilmesi Farsça tercümelerin bu şekilde yapılmış olması ile doğrudan alakalıdır. Türkçe tercümeler ile Farsça tercümeler arasında doğrudan bir bağlantı vardır.

c. Deyimin Türkçe bir deyimle karşılanması

Arapça bir deyim kopyalanmadan ve açıklanmadan Türkçe bir deyimle karşılanması ilk Kur’an tercümelerinde oldukça az sayıda örnekte karşımıza çıkmaktadır. *ve lā tecesseū ve lā yeğteb* [Kur’an, 49/12] kelime anlamı olarak {casusluk yapmayın/gizli olanı araştırmayın} demektir. Deyim anlamıyla “birini arkasından çekiştirmek; dedikodu yapmak” demek olan ifade, Meşhed nüshasında *söz tüpkermek* {söz tükürmek} “birini arkasından çekiştirmek; dedikodu yapmak” deyimini ile karşılanmıştır:

... tağı örtüglüg nirseni istemeng (yime **sözni tüpkermengler**) tağı (yime) gayb kılmasun (yime süngdermesün) ... (Meşhed, 293, 141a).

Arapça-Türkçe Deyim Kopyaları

bir yanınınğ eggen {bir yanını eğen} “kibirli” [Ar. *sāniye ‘ıfıhi*] [Kur’an, 22/9]

bir yanınınğ eggeni ya ‘nī tekebbür kıılır munung üçün kim azdursa tangrı yolındın anga dünyāda ħorluğ tağı tatturur miz anga kıyāmet kün otnung kıını (HKT, 320a).

Deyim anlamı gözden kaçırılan ilk örnek *bir yanınınğ eggen*’dir. Arapça *seny* kelime anlamı olarak “katlamak, eğmek, bükmek”; *ıtaf* ise “taraf, yan” anlamlarındadır. *Sāniye ‘ıfıhi*, düz anlamı ile {bir yanını eğen} demek olsa da deyim anlamıyla “kibirli” demektir (Müfredât, s. 211-212, 708). Türk dili tarihinde Kur’an tercümeleri dışında tanıklanamayan bu deyim, Türkçeye bire bir tercüme yoluyla kopyalanmış; kullanım alanı tercüme metinle sınırlı kalmıştır.

elig kıs- / elig tut- / elig tüg¹- {el kısmak; el tutmak; el düğümlemek} “cimri olmak” [Ar. *yeğbizüne eydiyehum*] [Kur’an, 9/67]

iki yüzlügler iki yüzlüg urağutlar amarıları amarıdın fermānlayurlar ésizlikdin yıgarlar edğülükdin hem kısarlar eliglerini unuttılar tangrını koğtı olarnı iki yüzlügler olar fāsıklar (Rylands 47a). ekki yüzlüg erenler ekki yüzlüg tişiler amarıları amarıdın fermānlarlar münker işdin yıgarlar bildükmiş işni tutarlar eliglerini koğtılar tangrını kođa berdi olarnı çin ekki yüzlügler anlar tururlar yarlığdın çıkığlılar (TIEM 73 145v). münāfik erenler taķı münāfik tişiler pāraları pāradın buyrurlar körksüz iş birle taķı yıgarlar edğü işdin taķı tügerler eliglerini unuttılar tangrını koğdı anlarını haķıķat üze münāfiklar anlar buyruğdın çıkğan (HKT, 190a).

Deyime kaynaklık eden *ķabz* kelimesi “el ile tutmak, kabzetmek”; *eyd* ise “el, avuç” anlamlarındadır. Elin harcama yapmaktan geri kalmasına da *ķabz* denmiştir. {Ellerini sıkı tutarlar} deyimini ile anlatılmak istenen “cimri olmak”tır (Müfredât, s. 818). Türkçeye *elig kıs- / elig tut- / elig tüg-* gibi üç farklı kopyası yapılan kelime; düz anlamı ile {el kısmak; el tutmak; el düğümlemek} demek olsa da deyim anlamıyla “cimri olmak” demektir. *Elig tut-* Divānu Luğâti’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de “kefil olmak, elinden tutmak” (Şen, 2017, s. 99) anlamında karşımıza çıkmaktadır. *Elig kıs-* ise taramalarımıza göre Türk dili tarihinde ilk defa Rylands nüshası Kur’an tercümesinde tanıklanmaktadır.

elgini boynungķa bağlığ kıl- {elini boynuna bağlamak} “cimri olmak” [Ar. *ve lâ tec ‘el yedeke mağlūleten ilā ‘unuķike*] [Kur’an, 17/29]

ķılmağıl elgini bağlığ boynungķa yağmağıl anı ķamuğ yağmak ol-turğay sen taşra toķılıp yığılmış (TIEM, 73, 208r). taķı ķılmağıl elging-ni bağlanmış boynung tapa taķı yaymağıl anı yaymağnung ķamuğını kim bolğay sen melāmet ķılınmış kesilmiş (HKT, 273b).

Mecaza kaynak teşkil eden *mağlūleten* “bağlanmış” kelimesinin kökü *ğ-l-l*’dir. Bu kökten türeyen *ğull* kelimesi “kelepçe” anlamındadır. Cimri kişiye *huve mağlūlu’l-yed’* “eli kelepçelidir” denir. Düz anlamı ile {elini boynuna bağlamak/kelepçelemek} olan deyimle anlatılmak istenen “cimri olmak”tır (Müfredât, s. 759-761). *Elgini boynungķa bağlığ kıl-* deyimini Türkçe ilk Kur’an tercümeleri dışında Türk dili tarihinde görülmemektedir.

iş ahtar- / iş ewür- / iş tewür-{iş döndürmek/çevirmek} “(arkadan) iş çevirmek; tuzak kurmak” [Ar. *ķallebe’l-umūre*] [Kur’an, 9/48]

çin oķ tilediler oķ fitneni anda burun aħtardılar sanga işlerni ançaķa tegi keldi haķıķat belğürdi tangrının fermāni olar unamağlılar (Rylands, 36b). tilediler oķ bulğaknı munda öngdün ewürdiler tewürdiler sanga işlerni ançaķ keldi yaraşı belğürdi tangrı yarlığı anlar tapla-

¹ *elig tüg-* deyimini Kutadgu Bilig’de de görülmektedir (Şen, 2017, s. 99).

mağlular ol (TİEM, 73 144r). *istediler fitneni aşnudın taķı ewürdiler sanga işlerni ançağa tigrü kim keldi haķ taķı açuķ boldı tangrının işi taķı anlar yigrengeñler* (Hekimoğlu, 188a).

Umür, Arapça *emr* “iş” kelimesinin çoğuludur. *kallebe* ise “çevirmek, döndürmek, değiştirmek” anlamındadır (Müfredât, s. 96, 862). Deyim, kelime anlamı ile {iş döndürmek/çevirmek}; deyim anlamı ile “(arkadan) iş çevirmek; tuzak kurmak” demektir.

közi aķar- / **közi ürger-** {gözü beyazlaşmak} “gözüne perde inmek; kör olmak” [Ar. *ebyeżzet ‘aynāhu*] [Kur’an, 12/84]

yüz ewürdi olardin aydı ey ökünç yūsuf üze ürgerdi aning iki közi kağğudın ol öwke singürgeñ ol (RKT, 5b). *yüz ewürdi anlardın taķı aydı ay kağğı yūsufka aķardı aning ekki közi kağğudın ol öfke singrigli ol* (TİEM, 73 180v). *taķı ewürdi anlardın taķı aydı ay kağğı yūsuf üze taķı aķardı aning iki közi kağğudın ol öfke birle toluğ turur* (HKT, 236a).

Kelime, düz anlamı ile {gözleri beyazlaşmak} demek olsa da deyim anlamı ile “gözüne perde inmek; kör olmak” demektir (Doğru ve İşler, 2013, s. 91). Deyim, Farsça Kur’an tercümesi kanalıyla Türkçeye kopyalanmış [Fa. *sepīd şoden ... çeşm-hā*], tarihî Türk dili alanında kullanılmıştır:

aymışlar ya kûb yalavaç yūsuf üçün ança yığladı kim eki közi aķardı körmes boldı (Kıyasü’l-Enbiyâ, 100r/4).

Bu deyim Kıyasü’l-Enbiyâ dışında tanıklanmaz. Deyimin Kıyasü’l-Enbiyâ’da tanıklanmasının sebebi, ilgili bölümün aynı ayetin tercümesi olması ile alakalıdır.

közi kayış- {gözü dönmek} “şaşmak; şaşkınlıktan gözü dönmek” [Ar. *zāğati’l-ebşāru*] [Kur’an, 33/10]

ançada kim keldi silerke silerning üstüngüzdin yime altınındın silerdin ançada kayıştı közler yime tegdi köngüller boğuzlar başınga sezñür siler tangrıka seziklerni (TİEM, 73 304r)².

Deyim anlamı gözden kaçırılan bir diğer kelime *közi kayış-*’tır. *Zāğa* “dönmek” demektir; bu anlamdan istiare yoluyla *zeyğ* “doğruluktan sapan” anlamını kazanmıştır (Müfredât, s. 467). *Ebşār* ise *başar* “görme duyusu” kelimesinin çoğuludur.

sağuķa tutuş- / **ilükke yapuş-** {kulba tutunmak; düğme iliğine tutunmak} “(güvence) kendini sağlama almak” [Ar. *istemseke bi’l-‘urveti’l-vuşķi*] [Kur’an, 2/256]

² Bu deyim Hekimoğlu nüshasında da görölmektedir (bk. 400a).

küçemek yok müslümānlık içre belgürdi ök könilik yolsuzluğdın kim tansa kertgünmese tangrıda adınkı tapunğuka taķı kertgünse tangrıķa tutuşdı ök küçlügrek berkrek bir şağuka üzölmek yok angar tanrı eşitgen bilgen ol (TİEM, 73, 32v). yok küçemek dīn içinde belgölüg boldı köni yol azğunluğdın kim kim kāfir bolsa şeytānga taķı bitse tangrıķa yapuştı i timādliğ ilükke yok ayrılmağ anga taķı tangrı işitgen bilgen (HKT, 40a).

Bu iki deyim düz anlamı ile “sağlam kulba yapışmak” demek olan *istemse-ke bi’l-’urveti’l-vuşķī* nin iki farklı kopyasıdır. Birinci kopyadaki *sağū* “ölçek, ölçü”; ikinci kopyadaki *ilük* “dügme iliği” demektir.

“Hayvanın kaçmaması için bağlandığı ağaç vb. sağlam şey anlamına gelen *’urve* kelimesi, zamanla kova, testi vb. kapların kulbu için de kullanılmıştır. Hatta elbisenin düğmesinin bağlandığı “ilik” bile *’urve* kelimesiyle ifade edilmiştir. Böylece, *’urve* kelimesinin tutunulacak sağlam bir şey anlamına gelmesi, bütün bu kullanımlardaki ortak noktayı teşkil etmektedir. Kelimenin bu temel anlamından yola çıkarak kendisine güvenilen ve dayanılan şeye mecazen *’urve* denilmiştir. Buradan hareketle, sağlam bir yere tutunarak kendini güvenceye alan kişiyle, Allah’a iman ederek kendini güvence altına alan kimse arasında ilinti kurulmuştur.” (Doğru - İşler, 2013, s. 99).

til tola- / til büktür- {dil dolamak/dil büktürmek} “söz çarpıtmak; yalan söylemek” [Ar. *yelvūne elsinetehum; leyyen bielsinetihim*] [Kur’an, 3/78; 4/46]

anlardın kim cuhūd boldılar adnaturlar sözlerni orunlarındın hem ayurlar eşittimiz taķı hilāf kıldımız eşitgil eşitmegüni taķı küdeğzil bizni tolap tillerini taķı ta’n kılı dīn içinde eger kim anlar aysalar eşittimiz boyun sudumuz eşitgil bağğil bizke bolğay yaħşı olarka könirek ançası bar yıratı olarnı tangrı küfrleri birle bitmez meger azķına (Rylands, 20b). taķı haķķat üze anlardın öğür bar kim büktürür tillerini kitāb birle saķınmağınız üçün kitābdın taķı ermez ol kitābdın taķı ayurlar ol tangrı katındın taķı ermez ol tangrı katındın taķı ayurlar tangrı üze yalğanni taķı anlar bilürler (TİEM, 73 45v).

Yelvūne < *leyy*, ipi sarmak veya eğirmektir (dolamak). Buradan kinaye yoluyla *levī lisānehu bikezā* deyimini “yalan söylemek ve söz uydurmak” anlamında kullanılır. Kelime mecazen “bükmek, eğip bükmek, çevirmek, dön(dür)mek” anlamlarını daha sonra kazanmıştır. (Müfredāt, s. 977). Arapça deyim düz anlamı ile {dil dolamak, dil büktürmek}; deyim anlamı ile “söz çarpıtmak; yalan söylemek” demektir.

yeli kit- / yeli bar- {rüzgârı gitmek} “gücünü kaybetmek” [Ar. *tezhebe riḥukum*] [Kur’an, 8/46]

boyun sunglar tangrıka hem yalavaçınğa tartışmang yüreksiz bolur sizler kitse yelingiz seringler ol tangrı sergenler birle turur (Rylands, 5b). *boyun süngler tangrıka yalavaçınğa tartışmanglar yüreksizlik kılğay siler taķı barğay yelingizler seriningler kim tangrı serinigliler birle* (TİEM, 73 135v). *taķı boyun süng tangrığa taķı resülünğa taķı tartışmang kim yüreksiz bolğay siz taķı barğay yilingiz ya 'nī devletingiz taķı şabr kılınğ haķıķat üze tangrı şabr kılğanlar birle* (Hekimoğlu, 176b).

Deyime kaynaklık eden *rīh*, “rüzgâr”; *zehāb* ise “gitmek” demektir (Müfredât, s. 402). Düz anlamı ile {rüzgârı gitmek} demek olan kelime, deyim anlamı ile “gücünü kaybetmek” demektir³.

Sonuç

Yüzyıllar boyunca aynı medeniyet dairesinin içinde bulunan toplumların deyimlerinde benzerlik ve ortaklıkların görülmesi ortak medeniyet mirasının vârisi olmaları ile doğrudan alakalıdır. Bizim bu makalede üzerinde durduğumuz deyimler ise kültürel ortaklıktan ziyade Kur’an-ı Kerim’in Türkçeye tercümesinde uygulanan “çeviri yöntemi” ile ilgilidir. İlk Kur’an tercümeleri, Türkçenin İslami terimlerle birlikte Kur’an-ı Kerim’in sosyal terminoloji bakımından zengin söz varlığını karşılamadaki yeterliliğini ortaya koymaktadır. Bahsi geçen deyim kopyaları ise müstensih/müellifin tasarrufu ile ortaya çıkmaktadır. Çalışmaya esas teşkil eden örnekler, “geleneksel Türkçe deyimler” arasında gösterilemez; zira yukarıdaki deyimler “çeviriden kaynaklanmaktadır”. Çeviriden kaynaklanan kopyalar, diğer kopya örneklerinin aksine -genellikle- çeviri metnin kendisi ve/veya sahası ile sınırlı kalmıştır. Bu kopya örnekleri, A dilinde bulunan fakat B dilinde bulunmayan kalıp söz, deyim ve atasözlerinin A dilinden B diline bire bir çevirisi yoluyla oluşmuştur. *Lā yeħıķu’l-mekru’s-seyyiu illā bi-eħlihi* [Kur’an, 35/43] Arapçada bir atasözüdür. Bu atasözü, kelime kelime tercümesiyle “kötü iş sahibinden başkasına gelmez” demek olsa da Türkçedeki tam karşılığı “kazdığı kuyuya düşmek”tir. Atasözü Rylands nüshasında kelime kelime tercüme edilerek kopyalanmıştır:

küwezlenmekleri üçün yer içinde yawuz al kılur inmez yawuz oğrağ meger idisinge bakmazlar mu meger evvelķılar yolınğa hıç bulmaz sen tangrınınğ yolını teğşürmek hıç bulmaz sen tangrınınğ yolını ewürmek (Rylands, 83b).

Yawuz oğrağ meger idisinge inmez atasözü, Arapçadan Türkçeye çeviri yoluyla girmiş, kullanım alanı çeviri metni ile sınırlı kalmıştır. Bunun gibi pek çok örnek Kur’an tercümelerinde Arapçadan Türkçeye kopyalanmıştır. Kopya örneklerin bir kısmı tarihî Türk dili alanında kullanımını sürdürmüş; büyük bir kısmının kullanım alanı ise tercüme metinler ile sınırlı kalmıştır.

³ Bu deyimde kullanılan *yel* kelimesindeki mecaz anlam, Ata 2013’te “etki, tesir, güç” olarak anlamlandırılmıştır (2013:771).

Kopyalamada kaynak dilin her durumda Arapça olmadığını; Farsça tercüme-lerin Türkçe tercüme-leri büyük oranda etkilediğini de belirtmek gerekir.

Türkçe ilk Kur'an tercümelerinde karşımıza çıkan deyimlerin bir kısmı metin yayınlarının dizin bölümlerinde veya deyimler üzerine yapılan çalışmalarda belirtilmekte iken kopya deyimlerin büyük bir kısmına ilgili çalışmalarda yer verilmemiştir. Bu cümleden, yukarıda değinilen örnekler metin yayınlarının dizin-sözlük bölümlerinde ve deyimler üzerine hazırlanan çalışmalarda yer almamaktadır. Kur'an tercümelerine özgü kopyalar oldukları için metin yayınlarının dizin-sözlük bölümlerinde ve deyimler üzerine yapılan çalışmalarda "deyim anlamları" gözden kaçırılan bu örneklerin tespiti tarihî leksikoloji çalışmalarının daha sağlıklı yürütülmesine katkı sağlayacaktır. Arapça-Türkçe deyim kopyaları üzerine hazırlanan bu çalışma, ilgili alanda bir ön değerlendirme olarak görülmelidir. Bu hususta ileride yapılacak daha detaylı çalışmalarla Kur'an-ı Kerim'in tercümesi vesilesi ile Türkçeye Arapçadan veya aracı dil olan Farsçadan kopyalanan deyimlerin tamamı tespit edilmeli; ilgili deyimlerin kullanım alanları araştırılmalı ve Anadolu sahasında yapılan satır arası tercüme-lerle mukayese edilmelidir.

Kaynakça

- Abik, A. D. (2004). Nevâî'nin üç eserindeki deyimlerin farsça ile karşılaştırılması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, 211- 222.
- Ata, A. (1997a). *Nâşirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabgüzî Kıssaşü'l-Enbiyâ (peygamber kıssaları) I giriş-metin-tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (1997b). *Nâşirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabgüzî Kıssaşü'l-Enbiyâ (peygamber kıssaları) II dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2013). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Rylands Nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2017). Çince-uygurca çevrilen metinlerde ağız, köz ve yüz sözleri ile kurulmuş deyimler. *International Journal of Language Academy*, 5/7, 433-440.
- Dankoff, R. (1983). *Wisdom of royal glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic mirror for princes*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Doğru, E. ve İşler E. (2013). Kur'an deyimlerinin semantik analizi. *Eskişeni*, 27, 79-102.
- Eker, S. (2009). Divanü Lugâti't-Türk ve İran dillerinden kopyalar üzerine I. *International Journal of Central Asian Studies*, 13, 233-283.
- _____ (2010). Türkçe-Farsça dil ilişkilerinde anlam kopyaları üzerine. *Prof. Dr. M. Cihat Özönder'in Anısına Sosyoloji Yazıları 1*. Ed.: Nevin Güngör Ergan-Esra Burcu-Birsen Şahin. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

- Hasirizâde Elif Efendi (2015). *En-nûru 'l-furkân fî şerhi lugati 'l-Kur 'ân Kur 'ân lügati*. 2 Cilt. Yay. Haz.: Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Işık, M. (2018). *Kur 'an-ı Kerim 'de insanı ele alan deyimlerin anlambilim açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı.
- Johanson, L. (1993). Code-copying in immigrant Turkish. *Immigrant Languages in Europe*. (içinde s. 197-221) Ed.: G. Extra and L. Verhoeven. Clevedon: Multilingual Matters.
- _____ (1998). Code-copying in Irano-Turkic. *Language Sciences*, 20, 325-337.
- _____ (2002). Do languages die of structuritis? On the role of code-copying in language endangerment. *Italian Journal of Linguistics. Rivista di Linguistica*, 14/2, 249-269.
- _____ (2014). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler*. Çev.: N. Demir. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kemal, M. (2004). Buddhist Türkçe eserlerdeki Türkçe deyimler üzerine. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*. 20-26 Eylül 2004 (içinde s. 1793-1808). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kemal Yunusoğlu, M. (2016). *Budist Türk çevresi eserlerde metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur 'ân tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2), giriş-inceleme-metin-dizin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı.
- Kur 'an-ı Kerim Meali* (2006). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurt, Ş. (2009). *Kur 'ân-ı Kerim sözlerini bulma kılavuzu -elifbâî dizin-*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Müfredât*: Rağib El-İsfahanî (2012). *Müfredât Kur 'ân kavramları sözlüğü*. Tercüme eden: Prof. Dr. Abdülbaki Güneş - Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Olgun, İ. (1972). Farsça ve Türkçe atasözleri ve deyimler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1972, 153-172.
- Sağol, G. (1993-1996). *An inter-linear translation of the Qur 'an into Khwarazm Turkish. introduction, text, glossary and facsimile. Part I: introduction and text*, Harvard, 1993, XL - 369 s.; *Part II: glossary*. Harvard, 1995, XXIII - 310 s., *Part III: facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Paşa No. 2; Section One: 1b-300b*. Harvard, 1996, 229 s.; *Section Two: 301a-587b*. Harvard, 1996, s. 303-594.

- Sertkaya, O. F. (2014). Eski Uygur Türkçesinde deyimler. *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya Mirsultan Osman'ın Doğumunun 85. Yılına Armağan.* (içinde s. 251-169) Ed.: Aysima Mirsultan - Mihriban Tursun Aydın - Erhan Aydın. Konya: Kömen Yayınları.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin deyim varlığı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezm Türkçesi Kur'an tercümesi (Meşhed nüshası [293 No.] giriş-metin-dizin).* 2 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tokay, Y. (2019). *Tanıklarıyla Harezm-Kıpçak Türkçesinde atasözleri ve deyimler.* Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tokyürek, H. (2015). *Altun Yaruk Sudur IV. tegzinç (karşılaştırmalı metin yayını).* Kayseri: Laçın Yayınları.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 73 235v/3-450r/7), giriş-metin-inceleme-analitik dizin.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı.
- _____ (2008). Kur'anda geçen bazı arapça deyimler ve tabirlerin ilk Türkçe Kur'an tercümelerinden TİEM 73'teki Türkçe karşılıkları üzerine. *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 109-153.
- _____ (2012). *Doğu ve batı Türkçesi Kur'an tercümeleeri sözlüğü.* Konya: Eğitim Yayınevi.
- _____ (2018). *Karahanlı Türkçesi ilk Türkçe satır-altı transkribeli Kur'an tercümesi TİEM 73 (8 Cilt).* Konya: Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları.

Extended Abstract

Idioms are phrases that add richness to a narrative by using and stereotyping words outside their own meaning, thereby expressing a lot with few words. Citing metaphor, metonymy, and allusion, among other rhetorics, dictionaries define idioms as follows: “Semantic convergence forms a kind of lexical unit, and often have a very divergent meaning from the original.” “A set of words containing a meaning separate from the individual meaning of the words that make it up.” “Phrases or sentences that describe a concept in a special structure or aesthetic expression, and use most of that to create a new meaning outside of its/their real meaning.” “Sets of words and phrases that carry a new, different meaning from the real meaning, and that thus add richness to the narrative while at the same time being aesthetically pleasing.” “Groups of two or more words that are partially or fully used in a context beyond their original meaning, and that can even change in terms of grammatical form.”

Given that they are already present in language, they are not produced by randomly selecting words, and they can become stereotyped over the years, thus revealing the richness of the language, the way it expresses itself, and how words have changed in meaning over the course of history.

When we look at the history of Turkish, we see that a sizable number of idioms had been adopted word for word from non-Turkic languages. In this regard, various studies in the field of historical linguistics have been conducted on the relationship between the pre-Islamic relationship between Chinese, Sogdian, and Turkish, as well as the post-Islamic relationship between Persian and Turkish. This study will examine idioms copied from Arabic into Turkish during the first Qur’an translations in Turkish as an issue which has not been discussed before.

Religion is an important factor with respect to the languages in which Turkish has come into contact. Upon accepting Islam, the Turks had entered a religious neighbourhood of sorts in which they themselves were foreigners. Moreover, upon translating the Holy Qur’an, the holy book of the religion that they adopted, they also adopted Islamic terms into Turkish as well, as the Uyghurs had done from their Manichaeist and Buddhist neighbourhoods. We can see that many words and idioms have entered into Turkish from Arabic through Persian. For example, the idioms *mesel tokı-* and *mesel ur-* are not found in the texts pre-dating the first Qur’an translations. When a word turns into an idiom with the verbs *tokı-* and *ur-*, we get an example of a new meaning, to “draw a lesson from”, something that entered via Qur’an translation. The Arabic idiom (*zaraba misālun*), which is the source of the copy, literally means to “hold something up as an example” [Ar. *misāl* Tr: örnek; hikâye; ibret alınacak hikâye; *zaraba* vurmak; bir şeyi başka bir şeye vurmak]. This idiom, was copied directly from Arabic into Turkish, which in turn has continued to be used throughout different historical periods. When we set out to examine the Turkish equivalents of Islamic terms, comparisons made between Turkish, Arabic (the language of the Qur’an), and Persian (the vehicle language) are important for historical socio-linguistic studies.

In this study, we found that the following idioms do not exist in any texts except the first Turkish translations of the Qur’an: *bir yanının eggen*, *elig kıs-* / *elig tut-* /

elig tüg-, elgini boynungka bağlıg kıl-, iş ahtar- / iş ewür- / iş tewür-, közi akar- / közi ürger-, közi kayış-, saguka tutuş- / ilükke yapuş-, til tola- / til büktür-, and yeli kit- / yeli bar-.

For centuries, similarities and commonalities in the expressions used by societies under the same civilization umbrella are directly tied to their being the heir of a common heritage. The expressions that we have chosen to focus on in this study is the method(s) of translation that had first been used to translate the Holy Qur'an into Turkish, rather than showing a common culture they shared. The first translations of the Qur'an reveal just how competent Turkish was in being able to find equivalents for the rich social terminology of Qur'an. Copies of the aforementioned idioms have come down to us by the first Qur'an translations' translators. The examples that form the basis of this study cannot, however, be shown among traditional Turkish idioms, because of their being created in translation. In contrast to other examples of copied idioms, translated idioms -generally speaking- are limited to the translated text or to the specific subject field. These examples were formed by translating phrases, idioms, and proverbs found in the source language but not the target language verbatim.

While a small number of the idioms that we encounter in the first Turkish Qur'an translations are mentioned in the indexes of either publications or studies focusing on idioms, most are not. The examples mentioned above are not included in any index-glossary of any publication or study on idioms. Putting forth these overlooked examples will contribute to the healthier conduct of historical lexicology studies. This study on Arabic-Turkish idiom copies should be viewed as a preliminary assessment in the relevant field. In the future, all the phrases copied from Arabic or Persian to Turkish via Qur'an translation should be identified and studied in further detail (including their usage context), as well as compared with Anatolian interlinear translations.

